

Μνήμων

Τόμ. 39 (2022)

Μνήμων

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΜΝΗΜΩΝ

ΜΕΛΕΤΕΣ

ΜΑΡΙΑ ΑΡΒΑΝΙΘΗ, Σπαθιά και άλλα όπλα: Στοιχεία για τον αφοπλισμό των μη Μουσουλμάνων στα χρόνια της Κωνσταντινούπολης, Μάρτιος – Απρίλιος 1821 ● ΣΑΚΗΣ ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗΣ, Ένα νησί σε δύο επικράτειες: Η Κάλυμνος ανάμεσα στην Ελληνική Επανάσταση και την οθωμανική εξουσία (1824-1825) ● ΜΗΝΑΣ ΑΝΤΥΠΙΑΣ, Σπογγαλιεντικές συντροφίες και επιχειρήσεις στην Ύδρα στα τέλη της Επανάστασης και τα πρώτα χρόνια της οθωμανικής περιόδου (1830-1840) ● ΣΩΤΗΡΟΔΑ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, Το θεσμικό πλαίσιο και η γραφειοκρατία της αποκατάστασης των αγωνιστών της Ελληνικής Επανάστασης (1821-1906) ● ΔΗΜΗΤΡΑ ΠΥΡΡΙΠΗ, Η ώρα της ανταλλαγής. Οι ανταλλάξιμοι Μουσουλμάνοι στον τοπικό Τύπο: Οι περιπτώσεις της Κρήτης και της Μακεδονίας ● ΑΡΤΕΜΙΣΙΑ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ – ΚΥΡΙΑΚΗ ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΥ – ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΜΕΛΟΥ, Από τη Βιθνία στην Ελλάδα: Πτυχές της κοινωνικής, οικονομικής και πολιτιστικής ζωής στον τόπο προέλευσης και εγκατάστασης μέσα από το Αρχείο Προφορικής Παράδοσης του ΚΜΣ ● ΜΑΡΙΑΝΝΑ ΚΑΡΑΛΗ, Ο «τεκμηριωτικός φακέλος της αιωνιότητας του αίματος»: Οι φωτογραφικοί «παραλληλισμοί» της Nelly's και η εποχή τους ● ΘΕΟΦΙΛΟΣ ΔΙΑΜΑΝΤΗΣ, Τα τοπικά οικονομικά δίκτυα των Ομιλών Ενδύλων Καταδικασομένων Αγωνιστών (ΟΕΚΑ) ως πρώιμο στάδιο του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΔΟΚΙΜΙΟ

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΧΑΡΤΟΜΑΤΣΙΔΗ – ΝΑΤΑΛΙΑ ΣΤΟΥΡΜΑ, Δημογραφικές μεταβολές στην Ελλάδα της Κατοχής (1941-1944/45): Μια ιστοριογραφική προσέγγιση της πληθυσμιακής κινήτικότητας

ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ ΚΑΙ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ

ΛΕΩΝΙΔΑΣ ΜΟΪΡΑΣ, Δύο οθωμανικά τεκμήρια για τον Ρήγα ● ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΣΦΟΙΝΗ, «Μια πιστή εικόνα της Ελλάδας»: Από το ημερολόγιο του ιρλανδού φιλέλληνα James Emerson (1825) ● ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΠΑΧΡΗΣΤΟΥ, Οι ενθυμήσεις του Μπαρμερνού Λαμπρινού Κ. Δημαρχόπουλου, 1821-1866 ● ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΟΥΚΟΣ, Μερικές σκέψεις για τη ζωή, το επιστημονικό έργο και την ποικίλη δράση του Αντωνίου Σαγιά

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΣ

Εκδόσεις για το 1821. Μια δεύτερη αποτίμηση: Χάρης Αθανασάδης, Δημήτρης Δ. Αρβανιτάκης, Σίμος Μπούζικης, Μεγάλης Σωτηρόπουλος, Άννα Αθανασούλη, Παναγιώτης Σπάθης ως Ευθύμιος Μαχαίρας, Βασιλική Θεοδώρα, Νικόλαος Λιβανός, Κατερίνα Γαρίδα, Δημήτρης Γαργής, Ζωή Καζάκου

39

ΑΘΗΝΑ 2022

Φωτεινή Ασημακοπούλου, Άθως και πανσλαβισμός. Από το Αρχείο Αλεξάνδρου Λυκούργου, Ακαδημία Αθηνών – Κέντρον Ερεύνης της Ιστορίας του Νεωτέρου Ελληνισμού, Αθήνα 2021

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΛΙΒΑΝΟΣ

doi: [10.12681/mnimon.37435](https://doi.org/10.12681/mnimon.37435)

Copyright © 2024, Μνήμων

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΛΙΒΑΝΟΣ Ν. (2024). Φωτεινή Ασημακοπούλου, Άθως και πανσλαβισμός. Από το Αρχείο Αλεξάνδρου Λυκούργου, Ακαδημία Αθηνών – Κέντρον Ερεύνης της Ιστορίας του Νεωτέρου Ελληνισμού, Αθήνα 2021. *Μνήμων*, 39, 362–367. <https://doi.org/10.12681/mnimon.37435>

ένα αποφασιστικό χτύπημα στις ανεκπαιδευτες μαίες, ενώ παράλληλα μετέτρεπε τις πτυχιούχους μαίες σε βοηθούς τους. Αν και η Χιονίδου υπογραμμίζει τη σημασία που είχε η στάση των γιατρών στον έλεγχο των γεννήσεων, εξηγεί γιατί αυτή η στάση δεν αναδεικνύεται με ευκρίνεια μέσα από τον δημόσιο λόγο ή τις γραπτές πηγές, παρόλο που ιδιωτικά οι γιατροί συνιστούσαν στα ζευγάρια τη χρήση του προφυλακτικού. Τα αίτια αυτής της συγκρατημένης και υπαινικτικής στάσης θα πρέπει να αναζητηθούν στην προσπάθεια των γιατρών να διατηρήσουν το κύρος τους χωρίς να θίγουν τις επικρατούσες ηθικές και θρησκευτικές αξίες. Ο διάχυτος συντηρητισμός γύρω από ζητήματα σεξουαλικών σχέσεων, στο πλαίσιο του οποίου θα πρέπει να κατανοηθεί η αποσιώπηση θεμάτων που συνδέονται με τον έλεγχο των γεννήσεων στον δημόσιο χώρο, εκδηλώνονταν αποκαλύπτα την περίοδο των αυταρχικών κυβερνήσεων, όταν η Εκκλησία και άλλοι συντηρητικοί φορείς είχαν μεγαλύτερη εξουσία.

Η μελέτη της κυβερνητικής πολιτικής σε θέματα ελέγχου των γεννήσεων θα μπορούσε να οδηγήσει στη διατύπωση γόνιμων υποθέσεων, αν συνεξεταζόταν σε συνδυασμό με την κοινωνική πολιτική για τη μητρότητα και τη βρεφική ηλικία, ιδιαίτερα την περίοδο του μεσοπολέμου, όταν λαμβάνονται τα πρώτα μέτρα από αυταρχικές και φιλελεύθερες κυβερνήσεις. Στην ίδια κατεύθυνση, η σχέση ευγονισμού και νεομαλθουσιανισμού θα φώτιζε από μια διαφορετική οπτική τις ανησυχίες που διατυπώθηκαν από γιατρούς και κοινωνικούς στοχαστές για το ζήτημα του πληθυσμού και την ποιότητα του βιολογικού κεφαλαίου, τη δεκαετία του 1930.

Η μελέτη της Βιολέττας Χιονίδου αναδεικνύει την πολλαπλότητα των πτυχών που συνδέονται με τη στάση απέναντι στη γονιμότητα, τις συγκλίσεις και αποκλίσεις από τη διεθνή βιβλιογραφία καθώς και τα οφέλη από τη συνδυαστική χρήση των πηγών. Η διασταύρωση προφορικών μαρτυριών που προέρχονται από διαφορετικές ομάδες πληροφορητών και η συσχέτισή τους με επίσημες πηγές αποτελεί ίσως το δυνατότερο σημείο αυτής της μελέτης, καθώς επιτρέπει τη σφαιρική κατανόηση των λύσεων που είχαν στη διάθεσή τους τα ζευγάρια στο παρελθόν, του ρόλου που έπαιζαν οι πρακτικές μαίες και οι γυναικολόγοι στον έλεγχο των γεννήσεων, καθώς και των συνεχειών και των ρήξεων ανάμεσα στη λαϊκή και την ακαδημαϊκή ιατρική. Πρόκειται για μια πρωτοποριακή μελέτη που αγγίζει πολλά πεδία ταυτόχρονα και είναι βέβαιο ότι τα συμπεράσματά της θα συζητηθούν στο πλαίσιο εκπόνησης πολλών άλλων μελετών στο μέλλον.

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΘΕΟΔΩΡΟΥ

Φωτεινή Ασημακοπούλου, *Άθως και πανσλαβισμός. Από το Αρχείο Αλεξάνδρου Ανκούργου*, Ακαδημία Αθηνών – Κέντρον Ερεύνης της Ιστορίας του Νεωτέρου Ελληνισμού, Αθήνα 2021, 302 σ.

Το υλικό που δημοσιεύεται και σχολιάζεται στο βιβλίο της ιστορικού Φωτεινής Ασημακοπούλου αφορά σε γεγονότα που συνέβησαν στον Άθω κατά τα έτη 1871-1872 και ιδιαίτερος στη μονή Αγίου Παύλου. Αυτά συσχετίστηκαν με την αντιπαλότητα μεταξύ ελλήνων και σλάβων μοναχών του Αγίου Όρους, ως αποτέλεσμα της ευρύ-

τερης πανσλαβιστικής, όπως ονομάστηκε, πολιτικής της Ρωσικής Αυτοκρατορίας κατά το β' μισό του 19ου αιώνα και έως το 1917. Τόσο για τη Ρωσία όσο και για τους Έλληνες και τους άλλους ορθοδόξους της περιοχής, το Άγιον Όρος είχε ιδιόζουσα σημασία, αφενός διότι «ήταν ο κόμβος επάνω στον άξονα που συνδεόταν πνευματικώς το Οικουμενικό Πατριαρχείο με τους πληθυσμούς της ευρύτερης Βαλκανικής χερσονήσου, αλλά και με τους απανταχού Ορθοδόξους», όπως πολύ σωστά τονίζει η συγγραφέας, και αφετέρου επειδή οι μονές του Άθω είχαν αναπτύξει από αιώνες στενές σχέσεις όχι μόνο με το Βυζάντιο, αλλά και με σέρβους και βούλγαρους βασιλείς, ηγεμόνες της Μολδοβλαχίας και, στη συνέχεια, ρώσους μεγάλους δούκες και τσάρους, οι οποίοι είχαν αναλάβει τον ρόλο του προστάτη των αγιορειτικών μονών σε μια προσπάθεια πραγμάτωσης των «ρωμαϊκών» φιλοδοξιών τους, μέσω της συνέχισης βυζαντινών πρακτικών.

Στον Άθω η πανσλαβιστική πολιτική της Ρωσίας πραγματώθηκε τον 19ο αιώνα αρχικά με την αθρόα προσέλευση ρώσων μοναχών και την προσπάθεια κυριαρχίας τους σε διάφορα καθιδρύματα, με χαρακτηριστικότερη τη μονή Αγίου Παντελεήμονος και τη βατοπεδινή σκήτη του Αγίου Ανδρέου στις Καρυές, την οποία οι ρώσοι μοναχοί, με τη δαφιλή υλική υποστήριξη της κυβέρνησης της χώρας τους, μετέτρεψαν από ταπεινό κελλίο των Καρεών σε ένα μεγάλο μεγέθους μοναστικό σύμπλεγμα. Σε αυτά θα πρέπει να προστεθούν στη συνέχεια και οι προσπάθειες γεωργιανών μοναχών — η Γεωργία αποτελούσε μέρος της Ρωσικής Αυτοκρατορίας — να «επανακαταλάβουν» τη μονή Ιβήρων και, αφού αυτό το εγχείρημα φάνηκε αδύνατο, να καταστήσουν το ιβηριτικό κελλίο του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου σκήτη ή και ανεξάρτητη μονή, ακόμη, για γεωργιανούς μοναχούς. Στη συνέχεια, μετά την απελευθέρωση του Άθω από τα ελληνικά στρατεύματα, τον Νοέμβριο 1912, η Ρωσία επιχείρησε να αποτρέψει την απόδοση της χερσονήσου στην Ελλάδα και να καταστεί «διεθνής χώρος», με σκοπό να περιέλθει ουσιαστικά στον έλεγχο της Αγίας Πετρούπολης. Ωστόσο, η de facto κυριαρχία της Ελλάδας στον Άθω μετά το 1912 και οι επαναστάσεις του 1917 στη Ρωσία έβαλαν τέλος σε ένα ζήτημα που είχε τοποθετήσει το Άγιον Όρος στο επίκεντρο της διεθνούς πολιτικής διένεξης και είχε δημιουργήσει εστίες διχόνοιας μεταξύ ελλήνων και σλάβων μοναχών.

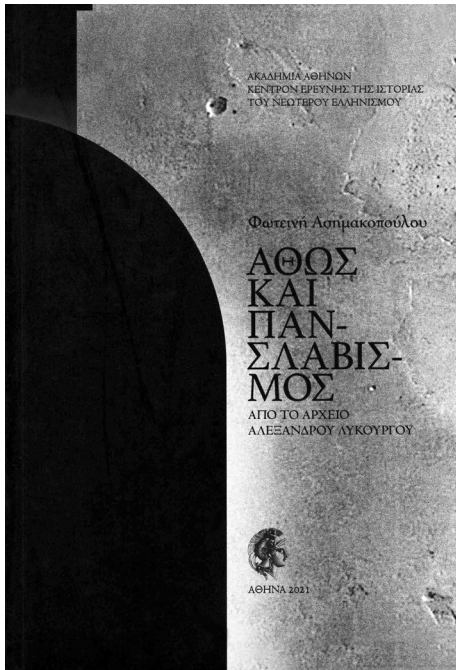
Πολλά από τα επίσημα γεγονότα της εποχής, που σχετίζονται με τον Άθω, είναι γνωστά, εντούτοις είναι λίγες οι μέχρι σήμερα εμβριθείς μελέτες που βασίζονται στα αγιορειτικά αρχεία, κατά κύριο λόγο, ώστε να φωτιστούν όψεις των γεγονότων εντός του Αγίου Όρους και των μονών του. Αν και τα μεγαλύτερα σε αριθμό εγγράφων και θεματικό πλούτο αρχειακά σύνολα που εναπόκεινται σήμερα στις μονές του Αγίου Όρους αφορούν κυρίως αυτήν την εποχή, δηλαδή το β' μισό του 19ου και τον 20ό αιώνα, τα περισσότερα αρχεία αυτής της περιόδου δεν έχουν τύχει ακόμα συστηματικής καταλογογράφησης, ενώ πολλά παραμένουν αταξινόμητα και χωρίς πρόσβαση στους ιστορικούς ερευνητές. Είναι, λοιπόν, σημαντικό να βλέπουν διαρκώς το φως της δημοσίευσης πρωτογενείς πηγές που αναδεικνύουν όψεις και γεγονότα της περιόδου αυτής στον Άθω.

Το βιβλίο της Φωτεινής Ασημακοπούλου είναι χωρισμένο σε δύο κύρια μέρη: την Εισαγωγή και την έκδοση των εγγράφων. Στο πρώτο μέρος, το οποίο διαρθρώνεται σε οκτώ ενότητες, η συγγραφέας μάς εισάγει στους κύριους πρωταγωνιστές

των δημοσιευόμενων κειμένων, τον αρχιεπίσκοπο Σύρου και Τήνου Αλέξανδρο Λυκούργου, από το αρχείο του οποίου προέρχονται τα έγγραφα, και τον δημοσιογράφο Μιχαήλ Γ. Σακελλαρίου, ο οποίος υπήρξε αποδέκτης του σχετικού με τα γεγονότα της μονής Αγίου Παύλου υλικού, το οποίο χρησιμοποίησε, συν τοις άλλοις, για να συγγράψει την πραγματεία του με τίτλο «Ο Άθως και ο Πανσλαβισμός», που δημοσιεύθηκε από τον Δεκέμβριο 1872 έως τον Φεβρουάριο 1873 στην εφημερίδα *Νεολόγος* και παρατίθεται στο βιβλίο. Παρουσιάζονται και σχολιάζονται επίσης τα γεγονότα που σχετίζονται με τη μονή Αγίου Παύλου, με έμφαση στη σχετική δραστηριότητα του Αλέξανδρου Λυκούργου. Τέλος, συζητείται αναλυτικότερα και η πραγματεία του Μιχαήλ Σακελλαρίου.

Ο Σάμιος Αλέξανδρος Λυκούργος (1827-1875), γιος αρχιστρατήγου της Ελληνικής Επανάστασης, συνδέοταν στενά με τον Κωνσταντίνο Οικονόμο τον εξ Οικονόμων, ο οποίος στα πρώτα χρόνια της ζωής του φαίνεται ότι τον είχε επηρεάσει σημαντικά. Με θεολογικές σπουδές στη Λειψία, ο Λυκούργος κατέστη εμβριθής λόγιος και ακολούθησε τον δρόμο του άγαμου κλήρου αρχικά και στη συνέχεια της αρχιεπισκόπου φθάνοντας στον αρχιεπισκοπικό θρόνο Σύρου και Τήνου. Στο Άγιον Όρος ο Λυκούργος, ως αρχιεπίσκοπος Σύρου και Τήνου, κατέφθασε το 1872 με σκοπό να ενισχύσει την ανάσχεση του «σλαβικού κινδύνου» που επέφερε η βουλγαρική Εξαρχία και η εν γένει πολιτική της Ρωσίας στον Άθω, έχοντας προηγουμένως προλειάνει το έδαφος κατά την παραμονή του στην Κωνσταντινούπολη, όπου ήρθε σε συνεννόηση τόσο με τον πατριάρχη Άνθιμο ΣΤ΄ όσο και με εξέχοντα μέλη της ελληνικής Κοινότητας. Αφορμή της επίσκεψής του ήταν τα γεγονότα στη μονή Αγίου Παύλου, τα οποία συσχετίστηκαν λανθασμένα με βουλγαρικές επιδιώξεις εξαιτίας μιας ανυπόστατης φήμης ότι ο νέος ηγούμενος της μονής, που ψηφίστηκε σε αντικατάσταση του προηγουμένου, ήταν Βούλγαρος.

Στο μοναστήρι ηγούμενος ήταν ο εκ Κεφαλληνίας Γεράσιμος Δραγόνος, ο οποίος το 1871 κηρύχθηκε έκπτωτος από την πλειονοψηφία των μοναχών ως καταχραστής της περιουσίας της μονής και στη θέση του διοικούσε σώμα εκλεγμένων επιτρόπων. Τον Ιούλιο του 1872 ψηφίστηκε ως ηγούμενος από τους μοναχούς της μονής ο αρχιμανδρίτης Άνθιμος, με καταγωγή από τις Σέρρες, για τον οποίο κυκλοφόρησε η φήμη ότι ήταν Βούλγαρος, σε μια προσπάθεια ενδεχομένως να συσχετιστεί το αγιοπαυλιτικό ζήτημα με τη γενικότερη πανσλαβιστική πολιτική των Ρώσων και των Βουλγάρων στο Άγιον Όρος. Ο πατριάρχης θεώρησε τα γεγονότα αυτά ως «ανταρσία» και αρνήθηκε να επικυρώσει την αποπομπή του Γερασίμου, αποστέλλοντας στον Άθω εξαρχία, η οποία επιχείρησε να επιβάλει με τρόπο προκλητικό την επιστροφή του στην ηγουμενία. Οι αγιοπαυλίτες μοναχοί, ωστόσο, αν και δεν έθεσαν ποτέ εν αμφιβόλω την πνευματική εξουσία του πατριάρχη και την κοσμική εξουσία των Οθωμανών, αρνήθηκαν να δεχτούν ξανά τον Γεράσιμο ως ηγούμενο και περιέπλεξαν τα πράγματα ζητώντας την υποστήριξη των Ρώσων, οι οποίοι τους την παρείχαν αφειδώς ασκώντας πίεση στο Πατριαρχείο υπέρ της αποπομπής του Γερασίμου. Το ζήτημα θορύβησε ιδιαίτερος και τις άλλες μονές, μετά την απαίτηση του πατριάρχη να ζητήσει η Ιερά Κοινότητα Αγίου Όρους, η κοινή δηλαδή διοικητική εξουσία του Άθω, από τις οθωμανικές Αρχές να επανεγκαταστήσουν διά της βίας τον Γεράσιμο, θεωρώντας ότι επρόκειτο για προσπάθεια

χειραγώγησης του Αγίου Όρους από τον πατριάρχη.

Οι φόβοι των Αγιορειτών δεν ήταν αβάσιμοι. Είχε προηγηθεί, μόλις δέκα χρόνια πριν, η προσπάθεια του νέου καϊμακάμη, δηλαδή του στρατιωτικού διοικητή του Αγίου Όρους, Χουσή πασά να περιοριστεί μεταξύ άλλων η ισχύς της Σύναξης των Αντιπροσώπων των μονών και να ενδυναμωθεί η δική του θέση στην απονομή δικαιοσύνης μεταξύ των καθιδρυμάτων παρουσιάζοντας έναν νέο καταστατικό χάρτη. Μετά από έντονες διαμαρτυρίες και επεμβάσεις των επιτρόπων της Ιεράς Κοινότητας στην Κωνσταντινούπολη, η προσπάθεια του Χουσή δεν τελεσφόρησε, καθώς λίγους μήνες μετά, με σουλτανικό ορισμό, σχεδόν όλη η κατάσταση επέστρεψε στο προηγούμενο καθεστώς. Το Άγιον Όρος, ωστόσο, δεν βγήκε αλώβητο από αυτήν τη δια-

δικασία, καθώς πέντε μονές είχαν αποδεχτεί και συνυπογράψει το καταστατικό του Χουσή, μεταξύ των οποίων και η Αγίου Παύλου, εγκαταλείποντας, μάλιστα, τη Σύναξη των Αντιπροσώπων και ερχόμενη σε αντιπαράθεση με τις υπόλοιπες 15 μονές.

Επιπλέον, το επόμενο έτος, 1862, ο πατριάρχης Ιωακείμ Β΄ επιχείρησε να ενισχύσει την εξουσία του επί του Αγίου Όρους ισχυριζόμενος ότι καταπατούνταν τα «δίκαια» του Πατριαρχείου στον Άθω. Στους Εθνικούς Κανονισμούς που εκδόθηκαν ορίστηκε να πληρώνει το Άγιον Όρος 4.000 χρυσά φλωρία υπέρ του πατριαρχικού Εθνικού Ταμείου. Οι μοναχοί, αρνούμενοι να αναγνωρίσουν την υποχρέωση αυτή, άνοιξαν κύκλο αντιπαράθεσης με τον Ιωακείμ Β΄, ο οποίος έκλεισε προσωρινά με την απομάκρυνσή του από τον θρόνο, τον Αύγουστο του 1863 (και επανήλθε με τη δεύτερη ανάρρησή του στον θρόνο, το 1873). Είναι λογικό, επομένως, να υπήρχε ένα κλίμα δυσπιστίας το 1871 των Αγιορειτών απέναντι στο Οικουμενικό Πατριαρχείο, το οποίο επιδεινώθηκε με την προκλητική, όπως περιγράφεται, συμπεριφορά της πατριαρχικής εξουσίας για την αντιμετώπιση της κατάστασης στη μονή Αγίου Παύλου.

Κατόπιν τούτων, εκτός από τα βιογραφικά του Αλ. Λυκούργου και τα γεγονότα στη μονή Αγίου Παύλου, η συγγραφέας αναλύει εκτενώς όσα σχετίζονται με την επίσκεψη του Λυκούργου στο Άγιον Όρος, που διήρκεσε τέσσερεις εβδομάδες και αφορούσε γενικότερα το πρόβλημα της δράσης των σλάβων μοναχών αλλά και τα γεγονότα στη μονή Αγίου Παύλου, για τα οποία απέδιδε τελικά δίκαιο στους μοναχούς που απομάκρυναν τον Γεράσιμο, τον οποίο αποκάλεσε «λυμμένα και καταστροφέα της μονής», «απαγκιστρώνοντας» το αγιοπαυλιτικό ζήτημα από το σλαβικό. Στην έκθεσή του προς τον πατριάρχη Άνθιμο ΣΤ΄, με ημερομηνία 5 Δε-

κεμβρίου 1872, μετά την επιστροφή του από το Άγιον Όρος ο Λυκούργος δήλωσε ότι ο Γεράσιμος είχε στην πραγματικότητα διαχειριστεί «κάκιστα τὰ τῆς μονῆς, οὐ μόνον οὐδὲ καὶ ἐλάχιστον ὠφελήσας αὐτήν, ἀλλὰ καὶ συντελέσας εἰς τὴν ἠθικὴν καὶ ὑλικὴν αὐτῆς κατὰπτωσιν». Τόνιζε δε ότι ο ἑξαρχος που εἶχε στείλει ο Ἰωακείμ Β', «ἀπεδείχθη ἐξ ἀπειρίας λίαν ἀδέξιος» και ἔξανάγκασε τους Ἀγιοπαυλίτες να ἔρθουν σε συνεννόηση με τους Ρώσους ἀπὸ ἀπόγνωση. Τέλος, ἐπεσήμανε ὅτι η ἐκλογή του νέου ηγουμένου δεν ἦταν ἀντικανονική.

Το βιβλίο ἀναδεικνύει εὐστοχα τὴν πολεμικὴ κατὰ του Λυκούργου ὡς πρὸς τὴν στάση που φέρεται ὅτι κράτησε ἀπέναντι στους Ρώσους, ἐνώσω βρισκόταν στο Ἅγιον Όρος. Παρὰ το γεγονός ὅτι ο Λυκούργος υπῆρξε ἐξ ἀρχῆς πολέμιος των πανσλαβιστικῶν πολιτικῶν, ο Νεολόγος τῆς Κωνσταντινουπόλης τον κατηγοροῦσε διαρκῶς για φιλωρωσικὴ στάση ἀποδίδοντάς του δόλο στη δικαιολόγησή της ἀποπομπῆς του ηγουμένου ἀπὸ τὴ μονὴ Ἀγίου Παύλου. Μάλιστα, για να δικαιολογηθεῖ ἡ «ἀλλαγὴ» στάσης του, οἱ δημοσιογράφοι του Νεολόγου τον κατηγοροῦσαν για δωροληψία ἀπὸ τους Ρώσους. Τον Λυκούργο υπερασπίστηκε στο ἴδιο ἐντυπο ο Μιχαὴλ Γ. Σακελλαρίου με το κείμενο του με τίτλο «Ὁ Ἄθως καὶ ὁ Πανσλαβισμός», το ὁποῖο παρουσιάζεται και παρατίθεται στο βιβλίο. Σε αὐτὸ το ἐκτενές στο σύνολό του κείμενο, ο Σακελλαρίου περιγράφει ἀναλυτικὰ τὰ γεγονότα γύρω ἀπὸ τὴ μονὴ Ἀγίου Παύλου, ἀφοῦ πρῶτα ἔχει παρουσιάσει με λεπτομέρειες τὶς ἐνέργειες των Ρώσων για τὴν κατάληψη και ταχεῖα πληθυσμιακὴ και ὑλικὴ ἀνάπτυξη τῆς μονῆς Ἀγίου Παντελεήμονος και τῆς βατοπεδινῆς σκῆτης του Ἀγίου Ἀνδρέου (τῆς ἐπονομαζόμενης και «Σαράι») στις Καραυές.

Στο δεύτερο μέρος του βιβλίου δημοσιεύονται οἱ πηγές. Ἐκδίδονται μεταγραμμένα ἑξὶ κείμενα, τὰ ὁποῖα περιλαμβάνονται στον ὑποφάκελο με τίτλο «Περὶ Ἀγίου Ὁρους», ἀπὸ τον φάκελο του Ἀλ. Λυκούργου που ἀπόκειται στο Κέντρο Ἐρεύνης τῆς Ἱστορίας του Νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ (KEINE) τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν. Το πρῶτο ἔγγραφο εἶναι μια ἐκθεση ἀγνωστου συγγραφέα πρὸς ἀγνωστο μέλος του Συλλόγου πρὸς Διάδοσιν των Ἑλληνικῶν Γραμμάτων, με ἀντικείμενο τὰ ευρύτερα γεγονότα που σχετίζονται με τὴν παρουσία των Σλάβων στο Ἅγιον Όρος. Ἡ ἐκθεση διαβιβιάστηκε ἀπὸ τον Σύλλογο με τὸ αἴτημα να ἐπέμβει ο Λυκούργος. Το δεύτερο ἔγγραφο ἔχει τίτλο «Mémoire. La question bulgare et les menées du panslavisme dans la Turquie d'Europe». Πρόκειται για ὑπόμνημα στη γαλλικὴ γλῶσσα, που περιγράφει τὴ γενικότερη κατάσταση σχετικὰ με τὰ γεγονότα τῆς βουλγαρικῆς Ἐξαρχίας.

Ἀκολουθεῖ τὸ ημερολόγιο τῆς περιόδου του Λυκούργου στο Ἅγιον Όρος, το 1872, ὅπου καταγράφονται γλαφυρές και ἐκτενεῖς περιγραφές του καθημερινοῦ βίου των μοναστηριῶν που ἐπισκέφθηκε, με ἐμφαση, ὡστόσο, στις προσπάθειες των Ρώσων να ἐγκατασταθῶν οἱ δικοὶ τους μοναχοὶ στις ἑως τότε ἐλληνικὲς μονές και να μετατραποῦν τὰ ιδιόρρυθμα μοναστήρια σε κοινόβια. Ἐνδιαφέρουσες, ἐπίσης, εἶναι οἱ λεπτομέρειες σχετικὰ με τὸν τρόπο που τὸ βατοπεδινὸ κελλίο του Ἀγίου Ἀντωνίου του «Ἐύστηρ» στις Καραυές μετατράπηκε σε σκῆτη του Ἀγίου Ἀνδρέου, και πῶς, παρὰ τὴν ἀρχικὴ συμφωνία να παραμείνει καθίδρυμα 13 μοναχῶν, κατέστη ἐξαιρετικὰ υπερμέγεθες για τὰ δεδομένα μιας ἀγιορειτικῆς σκῆτης.

Τέταρτο κατὰ σειρά κείμενο εἶναι ἡ ἐκθεση του Ἀλ. Λυκούργου πρὸς τον πατριάρχη Ἀνθίμο ΣΤ', ὅπου παρατίθενται με συντομία και σαφήνεια τὰ ὅσα παρατή-

ρησε ο συγγραφέας, δίνοντας έμφαση στα γεγονότα της μονής Αγίου Παύλου, υπογραμμίζοντας ότι αυτά δεν αποτελούσαν αντίσταση κατά της εξουσίας του Πατριαρχείου, ούτε σχετίζονταν με το ζήτημα του πανσλαβισμού, καθόσον αφορούσαν αποκλειστικά την απομάκρυνση ενός κακού ηγούμενου, ο οποίος δεν ήταν σλαβικής καταγωγής, όπως αρχικά είχε θεωρηθεί. Ακολουθεί το κείμενο της μετάφρασης του φερμανιού του Μαχμούτ Β', του έτους 1834, με το οποίο ανανεώνονταν τα προνόμια των μονών του Αγίου Όρους.

Τελευταίο κείμενο και μεγαλύτερο σε έκταση όλων των άλλων, είναι το «Ο Άθως και ο Πανσλαβισμός» του Μ. Γ. Σακελλαρίου, το οποίο δημοσιεύτηκε σε δώδεκα συνέχειες στον *Νεολόγο* της Κωνσταντινούπολης, από τις 9 Ιανουαρίου έως τις 15 Μαρτίου 1873, και βασίζεται, σε μεγάλο βαθμό, στο υλικό που παραχώρησε ο Αλ. Λυκούργος στον Μ. Γ. Σακελλαρίου. Σημαντική είναι η προσθήκη στο κείμενο και των αποσπασμάτων από το πρωτότυπο χειρόγραφο, που δεν είχαν συμπεριληφθεί στο κείμενο του *Νεολόγου*, τα οποία παρατίθενται σε υποσημειώσεις.

Το βιβλίο *Άθως και πανσλαβισμός*. Από το αρχείο Αλέξανδρου Λυκούργου της Φωτεινής Ασημακοπούλου καθίσταται απαραίτητο για την κατανόηση των γεγονότων που σχετίζονται με την πανσλαβιστική πολιτική της Ρωσίας στον Άθω κατά τον 19ο αιώνα, καθώς δεν έχει αναδειχθεί ακόμα το μεγαλύτερο μέρος των σχετικών πρωτογενών πηγών, ιδιαιτέρως τα σχετικά αρχεία των αγιορειτικών μονών. Η συγγραφέας κατορθώνει να διαχειριστεί εύστοχα και να αναδείξει το υλικό που αφορά σε μια περίοδο της ιστορίας του Αγίου Όρους που είναι εν πολλοίς άγνωστη και για την οποία τα τότε δημοσιευμένα κείμενα είναι κατά κύριο λόγο απότοκα της πολιτικής και ιδεολογικής διαμάχης της εποχής. Προϊόν εμβριθούς πρωτογενούς και δευτερογενούς έρευνας, το βιβλίο αναδεικνύει ζητήματα που σχετίζονται με τη δικαιοδοσία του Πατριαρχείου στο Άγιον Όρος, τις σχέσεις μεταξύ μοναχών διάφορων εθνικοτήτων αλλά και τη γενικότερη ρωσική πανσλαβιστική πολιτική στον Άθω και τις προεκτάσεις της, αποτελώντας σημαντική συμβολή και αφετηρία για μελλοντικές μελέτες γύρω από την ιστορία του Άθω κατά το β' μισό του 19ου και τις αρχές του 20ού αιώνα.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΛΙΒΑΝΟΣ

Κωστής Γκοτσίνας, *Επί της ουσίας. Ιστορία των ναρκωτικών στην Ελλάδα (1875-1950)*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2021, 528 σ.

Ο επισκέπτης του Metropolitan Museum της Νέας Υόρκης μέχρι πρόσφατα βρισκόταν μπροστά στην επώνυμη πτέρυγα Sackler που φιλοξενεί μνημειακές αιγυπτιακές αρχαιότητες. Η πτέρυγα αυτή είναι δωρεά της ισχυρής οικογένειας των ιδιοκτητών της φαρμακοβιομηχανίας Purdue των Ηνωμένων Πολιτειών. Ύστερα από εκατοντάδες χιλιάδες θανάτους και χιλιάδες κατεστραμμένες οικογένειες από την επιδημία οπιοειδών που, με τη συνταγογράφηση πρόθυμων ιατρών, έπληξε τη χώρα, ιδίως τα φτωχότερα εργατικά της στρώματα, μετά από σειρά καταδικαστικών αποφάσεων, πολλοί από τους επιστημονικούς και πολιτιστικούς φορείς, για